

ROBERT ADAM

Variantnost obyvatelských jmen a jazyková kultura (Nad článkem P. Chalupové a F. Štíchy)

Pavla Chalupová a František Štícha se před časem zaměřili na zajímavé téma variací v tvoření obyvatelských jmen. Jejich článek¹ obsahuje několik podle mého mínění sporných a ve své spornosti i inspirativních momentů, vedoucích k obecnějším úvahám o jazykové kultuře.

Turek a Laos: věcná správnost. V úvodních pasážích článku se uvádí: „Bez sufixu je i několik názvů obyvatel států neevropských: *Armén, Kazach, Laos, Lotyš, Tádžik, Turek, Turkmen* a *Uzbek*.“ Z těchto osmi názvů sem tři nepatří: *Lotyš* a *Turek* obývají státy evropské (Lotyšsko je dokonce členem Evropské unie) a *Laos* není jméno obyvatelské, nýbrž název státu. České jazykové slovníky² příslušné obyvatelské jméno neuvádějí, ale podle Všeobecné encyklopedie Diderot³ obývají Laos *Laosané*. Ve výčtu naopak scházejí *Mongol, Ind* aj.

Brazilčan: systémovost. Systémovost obyvatelských jmen je v článku posuzována výhradně ve vztahu k názvu státu; jiné slovotvorné souvislosti nejsou brány v potaz. Dobře to dokumentuje případ názvů obyvatel Brazílie. Podle autorů lze ve shodě se slovníky doporučit pouze variantu *Brazilec*, avšak ani varianty *Brazilan* a *Brazilčan* podle nich není třeba zcela zavrhnout, neboť název *Brazilčan* je prý utvořen analogicky s názvy *Angličan* a *Belgičan*. Skutečně analogický název by musel znít *Braziličan*, příp. *Braziličan* (tyto podoby ovšem v úzu nejsou) a příslušné vztahové adjektivum *brazilický/brazilický*. *Angličan* a *Belgičan* jsou přitom okrajové a mimosystémové, byť frekventované výjimky – a rozhojňování této systémové odchylky o výrazy zcela mimouzuální myslím „zcela zavrhnout“ lze. Pokud jde o variantu *Brazilčan*, je možné poukázat na sto šedesát let starou argumentaci Josefa Franty Šumavského, který nesystémovost sufixu *-čan* vysvětlil v předmluvě ke svému německo-českému slovníku⁴ takto: „(...) Vídeňan

¹ ŠTÍCHA, F. – CHALUPOVÁ, P. Aljašan nebo Aljaščan? aneb O tvarové variantnosti jmen obyvatelských. *Naše řeč*, 2007, roč. 90, s. 136–146.

² *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha : Academia, 2000; *Slovník spisovného jazyka českého*. Praha : Academia, 1989.

³ *Diderot. Všeobecná encyklopedie ve čtyřech svazcích*. Praha : Nakladatelský dům OP, 1998.

⁴ FRANTA ŠUMAVSKÝ, J. *Deutsch-böhmisches Wörterbuch. Erster Band. A-J*. Praha : Johann Spurný, 1844. Předmluva je vytištěna německy, zde cituji z jejího česky psaného konceptu (jeho rukopis je uložen v autorově pozůstalosti v LA PNP v Praze), otištěného in ADAM, R. Výročí pozapomenutého obrozence. Josef Franta Šumavský v textech Boženy Němcové i vlastních. *Dějiny a současnost*, 2007, roč. 29, č. 11, s. 17–20.

je obyvatel Vídně, Vídenčan ale by byl obyvatel Vídenice; Holanďan obyvatel Holan-
du, Holanďčan obyvatel Holandce; Evropan obyvatel Evropy, Evropčan obyvatel
Evropce čili Evropyky.“

Portorikánc a Arménc: slohové rozrůznění. Autoři vhodně doporučují „pro spisovné a neutrální vyjadřování“ variantu *Portoričan*; o variantě *Portorikánc* píše, že se více hodí „do substandardní mluvy expresivní“, avšak že se vyskytuje i v kontextech stylově neutrálních. Je však sporné, zda se občasným užitím slohově příznakové varianty v neutrálním spisovném kontextu její příznakovost stírá (v mysli vnímatele textu). Dále je třeba specifikovat, o jaký příznak jde: jestli je namístě uvažovat o substandardnosti a blíže nespecifikované expresivitě, nebo by bylo vhodnější typ expresivity určit – šlo by pravděpodobně (alespoň v povědomí mnohých uživatelů češtiny a v mnohých užitích) o odstín depreciativní. O názvech obyvatel Arménie pak autoři píše: „(...) pro výrazně převládající úzus lze k preferování doporučit tvar *Armén*, avšak jemu konkurující, byť slabě, tvar *Arménc* nelze zakazovat.“ Zde se o slohovém rozrůznění nepraví nic, avšak i v tomto případě je varianta *Arménc* příznaková – a to opět depreciativní. Z hlediska jazykové kultury dozajista stojí za to před užíváním hanlivých a potenciálně nezdvorných variant jakožto domněle neutrálních důrazně varovat; a to i v případě, že by se výzkumem ukázalo, že uživatelů jazyka, v jejichž povědomí mají výrazy *Portorikánc* a *Arménc* zmíněný depreciativní odstín, je menšina.

Kazachstánc a Kazach: rozrůznění významové. Jak napovídá sám název článku, jeho autoři chápou analyzované výrazy výhradně jako jména obyvatelská; v první větě článku se mluví výslovně o „názvech obyvatel států“. Nepřipouštějí si tedy možnost, že by tyto výrazy mohly označovat i osoby vymezené jinak než příslušností k zemi: např. příslušností k národu. Přitom podle Příruční mluvnice češtiny „některá jména příslušníků zemí či národů jsou původní pojmenování bez sufixu“.⁵ To znamená, že 1. některé výrazy v článku uváděné nemusejí označovat obyvatele země a 2. tyto výrazy nelze vztahovat k názvu země jako ke slovu základovému. Kdyby si byli autoři tyto dvě skutečnosti uvědomili, sotva by mohli odmítnout významové rozlišování názvů *Kazach* (příslušník národa) a *Kazachstánc* (obyvatel země), na které narazili při internetovém výzkumu. Nejenže takové rozlišování „vypadá zajímavě“ a „v případě potřeby (...) by bylo použitelné“; je mimoto intuitivní (neboť *Kazachstánc* je zjevně odvozen od názvu státu, kdežto *Kazach* patří mezi ona „původní pojmenování bez sufixu“, typická právě pro příslušníky národů a etnik – srov. např. názvy *Khmer*, *Apač* a jiné, u nichž příbuzný název země vůbec neexistuje) a veskrze užitečné. A rozhodně není pravda, že „v principu nemůže být správné, neboť rozlišování mezi příslušníkem národa a obyvatelem státu se nikdy (a to nejen v češtině, ale ani v jiných jazycích) speciálními

⁵ *Příruční mluvnice češtiny*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2000, s. 116.

jednoslovnými názvy neprovádělo“: srov. dvojice *Australian* (obyvatel Austrálie) vs. *Austrálec* (příslušník původního etnika obývajícího Austrálii) nebo *Laosané* (obyvatelé Laosu) vs. *Laové* (příslušníci nejpočetnějšího laoského etnika)⁶. I kdyby se však rozlišování jednoslovnými názvy nikdy nebylo provádělo, na užitečnosti takové diferenciaci, když už se v úzu objevila, by se nic neměnilo. Uživatelé jazyka se přece snaží významově nebo slohově diferencovat mezi variantami, kdekoli se nějaké objeví, neboť se tím zvětšuje jejich možnost přesně odstiňovat obsahy sdělení a postoje k nim. Významové a v zásadě i slohové rozrůznění jazykových prostředků (včetně zdánlivých slovtvorných variant) je podle mého názoru projevem jazykové vytříbenosti a vyspělosti; je to pro jazyk a zejména pro jeho uvědomělé uživatele výhoda – a to tak velká, že je opět záhodno ji institucionálně podporovat i tehdy, je-li s ní schopna pracovat jen menšina uživatelů jazyka. Jinými slovy: rozrůznění významových nuancí a stylových příznaků je vyšší hodnota než většinovost úzu i pravidelnost systému.

Lotyšan poprvé: noremnost a funkčnost. Autoři článku uvádějí velmi výstižně, že vysoká frekvence a s ní související komunikační relevance užívaných variant vytvářejí pevnou a respektovanou jazykovou normu a že pouze „tam, kde název není natolik často užíván, aby se nám pevně vštípil do našeho jazykového vědomí, můžeme váhat“. Je však otázka, kudy vedou hranice zmíněné „pevnosti“. Ta je z hlediska zeměpisného podle autorů ohraničena hned sousedním Polskem, možná Litvou – názvem obyvatel Litvy se článek nezabývá, třebaže by jistě nebylo od věci zjistit, do jaké míry v úzu žije vedle *Litevce* i starobylý *Litvín* (a případně i páně Kaplanův *Litvák*, známý z Přidalových překladů knih Lea Rostena). Název obyvatel Lotyšska autoři za komunikačně relevantní zřejmě nepovažují, a tak hledají – a ve vyhledávači Jyxo nakonec nacházejí varianty *Lotyš*, *Lotych*, *Lotyšan* a *Lotyšec* v poměru 5946 : 1 : 0 : 2 (*Lotyšana* pak objevují aspoň v Googlu). K tomu dodávají takovéto hodnocení: „(...) lze doporučit preferování tohoto tvaru (miněm *Lotyš*, pozn. R. A.), avšak zavrhouvat či sankcionovat tvary ostatní by nebylo vhodné.“

Výraz „doporučit“, autory opakovaně užívaný, snad můžeme vztáhnout na praxi poradenskou i kodifikační; v oblasti názvů obyvatel zemí a příslušníků národů by mezi nimi neměl být výrazný rozdíl. Méně jasné je, co to v praxi znamená „zavrhouvat“. Nabízím jedno z možných chápání: zavrhouvat variantu může znamenat např. upozorňovat uživatele jazyka na to, že když tuto variantu použijí jako bezpříznakovou, bez aktualizacího záměru, hrozí jim, že si mezi kulturní veřejností udělají ostudu. V našem případě je předně třeba si uvědomit, že *Lotyš* patří mezi názvy neodvozené od jmen zemí: *Lotyš* tu byl dřív než *Lotyšsko*, podobně jako *Španěl* než *Španělsko*, *Čech* než *Česko* nebo *Valach* než *Valašsko*; v tomto případě je název země odvozen od názvu příslušníka národa, srov. českou dvojici *Lotyš* – *Lotyšsko*

⁶ Všechny tyto názvy lze nalézt v d. cit. v pozn. 2.

s polskou *Łotysz* – *Łotwa* nebo ruskou *латыш* – *Латвия*. Ten, kdo pojmenuje obyvatele Lotyšska *Lotych*, *Lotyšec* nebo *Lotyšan* bez aktualizací záměru snadno identifikovatelného a interpretovatelného adresátem, nevybírá prostě jednu z možných variant, nýbrž chybí – nefunkčně se prohřešuje proti jazykové normě, která jako bezpříznakového vyžaduje *Lotyš*. Je to naprosto stejné, jako kdyby obyvatele *Valašska* nazval *Valaš*, *Valašec* nebo *Valašan*. Člověk, který o Lotyších něco ví, to jest má svou jazykovou znalost podloženu znalostí věcnou (ty dvě spolu totiž souvisejí!), takovou chybu neudělá. Doklad užití varianty *Lotyšan*, který autoři z Googlu citují, je v této souvislosti signifikantní: „O Pobaltí toho moc říct nemůžu, protože to jsem projel od hranic po Tallin na jeden zátaž, a to ještě s českými kamióny. Ale v Polsku mě kousek svezl jeden Lotyšan.“ Relevantním zdrojem jazykové normy je pro autory článku diletant, který svou nevzdělanost v příslušné oblasti sám přiznává. Takto to ovšem být nemá: pouhá doloženost jazykového jevu z něj součást normy nikdy sama neudělá – a pro skutečné normy, kterými své jazykové chování řídíme, je směrodatné, kdo příslušný jev užívá: nevzdělanci zdroji norem – a to nejen jazykových – být nemají a pro většinu z nás také nejsou.⁷

Vraťme se ještě k frekvenci chybně tvořených názvů obyvatel Lotyšska. Frekvence poměrná, uvedená výše, je závratná a jasně ukazuje, že přesvědčivá většina autorů internetových textů noremní název zná. Četnost absolutní pak není zanedbatelná: bezmála šest tisíc internetových *Lotyšů* sice není mnoho v porovnání s pětadvaceti tisíci *Brazilci* (Brazilci totiž lépe hrají fotbal), avšak je to množství zcela nesrovnatelné s frekvencí výrazů, u nichž opravdu váháme (např. se dvěma *Gabunci* a ani jediným *Gabuňanem*, o nichž se autoři rovněž zmiňují). Každopádně je to dost na to, aby v jejich pojmenování průměrně vzdělaný člověk nechyboval.

V uvažování o vhodnosti, o doporučování a zavrhování berou autoři v potaz systematickosti tvorby a frekvenci úzu. Za adekvátnější pokládám známou a uznávanou Danešovu trojici kodifikačních kritérií (bezpochyby aplikovatelnou i na jazykové poradenství) noremnosti – funkční adekvátnost – systematickosti.⁸ Jak jsou na tom *Lotyšané*, *Lotyšci* a *Lotychové*? Noremní nejsou: jejich zastoupení v úzu je naprosto zanedbatelné a užívají je jen diletanti. Funkční také nejsou: funkci bezpříznakově pojmenovat obyvatele Lotyšska neplní, neboť jejich nezvyklost je tak velká, že za jejich užitím bezděky hledáme aktualizací úmysl. A nakonec ani systematickosti u nich

⁷ O. ULÍČNÝ (Otázky kodifikace normy slovanských spisovných jazyků v postkomunistickém období. In *Jazyk – jazykověda – komunikace. Slavica Pragensia XXXVIII*. Praha: Univerzita Karlova, 2006, s. 47–51) pokládá původce komunikátu za nejdůležitější z komunikačně relevantních faktorů, které podmiňují komunikační a potažmo jazykové normy. Rozlišuje v této souvislosti mluvčí filologicky aktivní a inertní (s. 50). V oblasti lexika je ovšem stejně důležité právě rozlišování mluvčích v dané věcné oblasti věcně kompetentních a diletujících.

⁸ DANEŠ, F. Postoje a hodnotící kritéria při kodifikaci. In *Aktuální otázky jazykové kultury v sociálnělistické společnosti*. Praha, 1979, s. 79–91.

není nesporná, vždyť jak ukazují P. Chalupová a F. Štícha, v oblasti jmen obyvatel zemí panuje mnoho nepravidelností. Co je tedy jazyková kultura ochotna zavrhnout, když ne *Lotyšana*? Budou-li se lingvisté zdráhat zavrhnout jazykový prostředek, jehož systémovost je přijatelná, který má v korpuse nebo na internetu pár dokladů, ale který není noremní ani funkční, nebude je veřejnost brát vážně; právem, řekl bych.

Pokud jde o frekvenci úzu jakožto kritérium hodnocení jazykových prostředků, rád bych ještě poukázal na jeden moment. Každý z nás mnohem více přečte, než napíše, a mnohem více vyslechne, než řekne. Funkčnost ani noremnost jazykových prostředků tak nelze účinně hodnotit bez přihlídnutí k tomu, jak prostředek při svém užití „uspěl“ u vnímatelů textu. Skutečnost, že prostředek byl užít, vypovídá o vztahu mluvčího k tomuto prostředku; vztahu vnímatelů k němu (mějme na paměti, že vnímatelů bývá víc!) je třeba se dopátrat jinak. Korpusový a internetový výzkum je pro posuzování funkčnosti jazykových prostředků a pro poznání jazykových norem nedostatečný a obraz, který o nich takto získáme, polovičitý: prostředek, který vnímatelé textu považují za (z jakéhokoli hlediska) nevhodný, je do úzu prostě započítán a jeho nefunkčnost zůstane neodhalena. Výzkum relevantní z hlediska jazykové kultury (tj. i kodifikace a poradenství) proto nesmí u vyhledávání prostředků v korpusech a na internetu ustrnout a musí zahrnout i recepční stranu komunikačního procesu, třebaže to vyžaduje podstatně víc úsilí.

Lotyšan podruhé: nepravidelnost v přirozeném jazyce. Autoři uvedeného článku nezůstávají u toho, že chybné názvy obyvatel Lotyšska tolerují. Uvažují totiž dokonce o tom, zda by nebylo vhodné dát jednomu z nich přednost před názvem noremním: „V některých případech by snad bylo možné aplikovat na přirozený vývoj »umělá«, uvědomělá pravidla (...), jimiž by se měli řídit všichni tvůrci oficiálních textů. Tato pravidla by mohla např. stanovit, že v případě nejistoty, který tvar obyvatelského názvu zvolit, tedy v případě neexistence pevného úzu, má být zvolen tvar se sufixem *-an*, tedy např. *Mongolan*, *Arméňan*, *Lotyšan* atd. Nelze ovšem (bohužel?) očekávat, že podobná pravidla by někdo dokázal (i kdyby chtěl) prosadit do praxe.“ U jmen typu *Gabunec/Gabuňan* by to asi šlo, ale k čemu by to bylo dobré, když je zbytek lexikální třídy jmen obyvatel zemí nepravidelný? U názvů obyvatel Mongolska, Arménie a Lotyšska, kde je poměrná frekvence varianty na *-an* minimální, kdežto absolutní frekvence jiné varianty značná, by šlo o flagrantní znásilňování jazykových norem, tedy o lingvistické barbarství.

Zmíněná nepravidelnost v tvoření obyvatelských názvů a jazyková nepravidelnost vůbec je podle autorů „nevýhodná a nežádoucí“, „v přirozeném jazyce se jí však nelze ubránit“. Nuže, nevýhodná je nepravidelnost právě jen z hlediska systémovosti a nežádoucí je jen pro toho, kdo chce po přirozeném jazyce, aby byl jednoduchý. Na rozdíl od autorů článku, který mě k těmto úvahám přivedl, se domnívám, že nepravidelnosti se bránit nemusíme, neboť v ní spočívá značný díl jazykové krásy. Jazyk *nemá* být jednoduchý; má být bohatý a slohově, významově a funkčně diferencovaný.